

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΗΘΙΚΗ

II

ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΘΕΟΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΝΘΡΩΠΟΣ
ΥΠΑΡΞΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΒΙΟΗΘΙΚΕΣ
ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2003

4. ΤΟ ΑΓΑΘΟ ΚΑΙ Η ΑΡΕΤΗ

Ἐφόσον τὸ ἀγαθὸ δὲν εἶναι πράγμα ἢ ἀπρόσωπη ἀρχὴ ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ προσωπικὸς Θεός, εἶναι ἐπόμενο καὶ ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀνθρώπου ὡς πραγμάτωση τοῦ ἀγαθοῦ νὰ προκύπτει ἀπὸ τὴν προσωπικὴ σχέση του μὲ τὸν Θεό. Ἀκριβέστερα ἡ ἀρετὴ κατορθώνεται μὲ τὴν προσωπικὴ κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ θελήματός του¹. Ἡ ἀρετὴ λοιπὸν στὴ χριστιανικὴ ἠθικὴ δὲν νοεῖται ὡς ψυχολογικὸ γνῶρισμα ἀλλὰ ὡς ὄντολογικὴ σχέση· ὡς συμμόρφωση πρὸς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ μετοχὴ στὴν ἄκτιστη χάρη καὶ ἀγαθότητά του. Χωρὶς τὴ συμμόρφωση καὶ τὴ μετοχὴ αὐτὴ δὲν ὑπάρχει πραγματικὴ ἀρετὴ.

Ἡ ἔννοια
τῆς ἀρετῆς

Βέβαια ὁ ἄνθρωπος ὡς δημιουργημὰ τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ ἔχει στὴν ἔστω καὶ ἀμαυρωμένη φύση του, τὴ σφραγίδα τῆς θείας ἀγαθότητας. Σὲ αὐτὴν ὀφείλονται καὶ οἱ φυσικὲς ἀρετέες του. Ἔτσι ἡ φρόνηση, τὸ θάρρος, ἡ σωφροσύνη καὶ διάφορες ἄλλες ἀρετέες μποροῦν νὰ ὑπάρχουν στὸν ἄνθρωπο καὶ ὡς φυσικὰ γνωρίσματα. Αὐτὲς ὅμως λειτουργοῦν στὴ ζωὴ του ὄχι μόνο θετικὰ ἀλλὰ καὶ ἀρνητικὰ². Γιὰ νὰ λει-

Φυσικὲς
ἀρετέες

1. «Ἡ γὰρ τοῦ θελήματος φωνὴ πάσας γενικῶς ἐμπεριλαμβάνει τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ καθ' ἕκαστον τῶν ἐν τῷ ἀγαθῷ νοουμένων, ἐν τῷ θελήματι τοῦ Θεοῦ θεωρεῖται». Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν προσευχὴν* 4, ἔκδ. W. Jaeger, *Gregorii Nysseni Opera*, τόμ. 7, 2, Leiden, New York, Köln 1992, σ. 46, PG 44,1165AB.

2. Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ἀντιρρητικός πρὸς Ἀκίνδονον*, 5,28, ἔκδ. Π. Χρήστου, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Συγγράμματα*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 377-8. Πρβλ. καὶ Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ὁμιλία* 3, PG 151,37A.

τουργήσουν θετικά, χρειάζονται τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ. Ὅπως τὸ λυχνάρι μὲ τὸ λάδι, παρατηρεῖ ὁ ὅσιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, παραμένει σκοτεινό, ἂν δὲν ἔρθει σὲ ἐπαφή μὲ τὴ φωτιά, ἔτσι καὶ ἡ ψυχὴ μὲ τὶς φυσικὲς ἀρετὲς παραμένει σβηστή καὶ σκοτισμένη, ἂν δὲν δεχθεῖ τὸν φωτισμὸ τοῦ Πνεύματος³. Χωρὶς αὐτὸν οἱ φυσικὲς ἀρετὲς δὲν ἀποτελοῦν τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἀμφίβολες δυνατότητες.

Ἄρετὴ καὶ
ἀνθρώπινη φύση

Κατὰ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία ἡ ἀρετὴ ἀντιστοιχεῖ στὴν κατὰ φύση κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἡ κακία στὴν παρὰ φύση κατάστασή του. Ἡ ἀρετὴ φανερῶνει ὑγεία, ἐνῶ ἡ κακία ἀσθένεια⁴. Ἄν ὁ ἄνθρωπος παραμένει στὴν κατὰ φύση κατάστασή του, παραμένει καὶ στὴν ἀρετὴ⁵. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν παραμένει συνήθως σὲ αὐτὴν τὴν κατάσταση, δὲν παραμένει καὶ στὴν ἀρετὴ. Ἄν πάλι ἀπαιτοῦνται κόποι καὶ προσπάθειες γιὰ τὴν ἀρετὴ, αὐτὸ συμβαίνει γιὰτὶ χρειάζεται νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἡ ἀπάτη, ποὺ ἐμφιλοχώρησε στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὄχι γιὰ νὰ εἰσαχθεῖ ἀπὸ ἕξω ἡ ἀρετὴ⁶.

Ὁ χαρακτήρας
τῆς ἀρετῆς

Ἡ ἀρετὴ ἐμφανίζεται ὡς μεσότητα καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ μέτρο, χωρὶς τὸ ὁποῖο γίνονται βλαβερὰ ἀκόμα καὶ ὅσα θεωροῦνται καλὰ⁷. Ἡ ἀρετὴ, ὅπως καὶ ἡ κατὰ φύση ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἔχει ἐκστατικὸ χαρακτήρα. Δὲν περιορίζεται στὸ ἄτομο, ἀλλὰ τὸ ὑπερβάλλει. Ὁ ἄνθρωπος καταξιώνεται ὡς πρόσωπο σὲ σχέση καὶ κοινωνία μὲ τὸν

3. Βλ. Συμεὼν Ν. Θεολόγος, *Κατηχήσεις* 33,10-16, «Sources Chrétiennes», τόμ. 113, Paris 1965, σ. 248.

4. Βλ. Ἰω. Χρυσόστομος, *Ὁμιλία εἰς Ἐφεσίους* 2,4, PG 62,21.

5. «Ἐὰν γὰρ μείνωμεν ὡς γεγόναμεν, ἐν τῇ ἀρετῇ ἔσμεν». Μ. Ἀθανασίου, *Βίος ὀσίου Ἀντωνίου* 20, PG 26,873B. Πρβλ. καὶ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διάφορα* 1,75, PG 90,1209C.

6. Βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Ζήτησις μετὰ Πύρρον*, PG 91,309C.

7. Βλ. Ἰσαὰκ Σύρου, *Λόγος* 1, ἔκδ. Ἰ. Σπετσίερη, σ. 6.

Θεὸ καὶ τὸν πλησίον. Καὶ ἡ ἀρετὴ του ἔχει πνευματικὸ καὶ κοινωνικὸ περιεχόμενο.

Σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἡ ἀρετὴ ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο ἀναπόφευκτα στὸ πάθος. Αὐτὸ ἀνταποκρίνεται στὴν ἐκστατική φύση του, γιὰ τὸν βγάζει ἀπὸ τὴν ἀτομικότητά του καὶ τὸν ἐνεργοποιεῖ ὡς πρόσωπο σὲ σχέση καὶ κοινωνία μὲ ἄλλα πρόσωπα. Τὸ πάθος δηλαδὴ ἀνταποκρίνεται στὴν κατὰ φύση ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, στὴ ζωὴ τῆς ἀρετῆς. Ἔτσι ἡ καταξίωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀρετῆς του βρῖσκεται στὸ πάθος.

Τὸ πάθος ὅμως δὲν ἔχει μόνο θετικὸ ἀλλὰ καὶ ἀρνητικὸ περιεχόμενο. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς, τὸ πάθος ἐμφανίζεται εἴτε ὡς «χάρις τῶν ὑπὲρ φύσιν» εἴτε ὡς «σύμβασις τῶν παρὰ φύσιν». Ἡ «χάρις τῶν ὑπὲρ φύσιν» ἢ τὸ «ὑπὲρ φύσιν» πάθος διατηρεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν ὄντολογικὴ του προοπτικὴ ὡς δημιουργήματος «κατ' εἰκόνα» Θεοῦ. Ἀντίθετα ἡ «σύμβασις τῶν παρὰ φύσιν» ἢ τὸ «παρὰ φύσιν» πάθος ἐκτρέπει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ὄντολογικὴ του προοπτικὴ καὶ τὸν ἀλλοτριώνει. Τὸ «ὑπὲρ φύσιν» πάθος εἶναι ἡ ἀπεριόριστη τελείωση, ἐνῶ τὸ «παρὰ φύσιν» πάθος εἶναι ἡ ἐκπτώση στὸ μὴ ὄν⁸. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ βρῖσκεται στὸ «παρὰ φύσιν» ἡ ἀρετὴ παρουσιάζεται ὡς «ὑπὲρ φύσιν». Γιὰ τὸν «κατὰ φύσιν» ὅμως ἄνθρωπο τὸ «ὑπὲρ φύσιν» δὲν βρῖσκεται στὴν ἀρετὴ ἀλλὰ στὴ θέωση. Χρησιμοποιώντας τὴν πατερικὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ «κατ' εἰκόνα» καὶ τὸ «καθ' ὁμοίωσιν», μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀρετὴ ἀντιστοιχεῖ στὸ «κατ' εἰκόνα» καὶ ἡ θέωση στὸ «καθ' ὁμοίωσιν». Καὶ ἀφοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο δὲν χάθηκε

Τὸ πάθος

«ὑπὲρ φύσιν
καὶ
«παρὰ φύσιν»

8. «Τὸ γὰρ ὑπὲρ φύσιν πάθος ἀόριστον, ὅτι καὶ δραστικόν· τὸ δὲ παρὰ φύσιν ἀνύπαρκτον, ὅτι καὶ ἀδρανές». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διάφορα* 1,77, PG 90,1212B.

μόνο τὸ «καθ' ὁμοίωσιν», ἀλλὰ καὶ ἀμαυρώθηκε τὸ «κατ' εἰκόνα», εἶναι ἐπόμενο νὰ θεωρεῖται ὡς «ὐπὲρ φύσιν» ὄχι μόνο ἡ θέωση ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀρετή.

ἀνθρώπινη
συνεργία

Ἡ ἀρετὴ κατορθώνεται μὲ τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ συνεργία τοῦ ἀνθρώπου. Χωρὶς τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ οἱ ἀνθρώπινες προσπάθειες γιὰ τὴν ἀρετὴ ἀποβαίνουν μάταιες. Ἀλλὰ καὶ χωρὶς τὶς προσπάθειες τοῦ ἀνθρώπου ἡ χάρη τοῦ Θεοῦ παραμένει ἄκαρπη⁹. Ἡ ἐνάρετη ζωὴ τοῦ Χριστιανοῦ ἔρχεται ὡς φανέρωση καὶ ἐπικύρωση τῆς μετοχῆς του στὴ χάρη τοῦ Θεοῦ. Ἐφόσον ἔλαβε τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ, καλεῖται καὶ νὰ τὴν φανερώσει στὴ ζωὴ του¹⁰. Τὸ δεδομένο ἐκφράζεται μὲ τὸ ζητούμενο. Καὶ τὸ ζητούμενο θεμελιώνεται στὸ δεδομένο. Ἡ ἀγάπη, ἡ χαρὰ, ἡ εἰρήνη καὶ ὅλες γενικὰ οἱ ἀρετὲς τῶν πιστῶν εἶναι καρπὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹¹. Γιὰ νὰ ὑπάρξουν ὅμως ὡς καρπὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πρέπει νὰ καλλιεργηθοῦν καὶ μὲ ἀνθρώπινες προσπάθειες. Ὁ πιστὸς ὀφείλει νὰ ἀγωνίζεται διαρκῶς γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν ἀρετῶν. Ἔτσι, φανερώνει καὶ τὴν ἐλεύθερη συγκατάθεσή του γι' αὐτές. Ὁ ἀγώνας αὐτὸς δὲν ἀποσκοπεῖ οὐσιαστικὰ στὶς ἀρετὲς, ἀλλὰ στὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ποὺ τὶς καρποφορεῖ. Τέλος οἱ ἀρετὲς εἶναι ὁμοούσιες. Περιχωροῦν ἡ μία τὴν ἄλλη καὶ ἐνισχύονται ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Κι ἐπειδὴ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα

9. «Ἡ τε γὰρ τοῦ Θεοῦ χάρις ψυχᾶς φευγούσαις τὴν σωτηρίαν οὐκ ἔχει ἐπιφοιτᾶν, ἢ τε τῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀρετῆς δύναμις οὐκ ἐξαρκεῖ καθ' ἑαυτὴν πρὸς τὸ τῆς ζωῆς εἶδος ἀναβιβᾶσαι ψυχᾶς ἀμοιρούσας τῆς χάριτος». Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν σκοποῦ*, PG 46,289C.

10. Βλ. *Γαλ.* 5,25.

11. Βλ. *Γαλ.* 5,22-3. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐρμηνεύοντας τὴ σχετικὴ περικοπὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου παρατηρεῖ: «Διὰ τί δὲ καρπὸν καλεῖ τοῦ Πνεύματος; Ὅτι τὰ μὲν πονηρὰ ἔργα ἐξ ἡμῶν γίνεται μόνον, διὸ καὶ ἔργα καλεῖ· τὰ δὲ καλὰ οὐ τῆς ἡμετέρας ἐπιμελείας δεῖται μόνον, ἀλλὰ καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίας». *Ὀμιλία εἰς Γαλάτας* 5,6, PG 61,673-4.

ποὺ καρποφορεῖ τὶς ἀρετὲς εἶναι Πνεῦμα ἐλευθερίας, ἀναπτύσσονται καὶ αὐτὲς ὡς καρπὸς ἐλευθερίας.

Ὁ μονομερῆς τονισμὸς ὀρισμένων χριστιανικῶν ἀρετῶν ἢ ἡ ἀπομόνωσή τους ἀπὸ τὴν ὀργανικὴ θέσση τους μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς ἀποτελεῖ ἠθικὴ αἵρεση, ποὺ διαστρέφει τὴ φύση τους. Χριστιανικὲς ἀρετὲς δὲν εἶναι μόνο ἡ ταπεινοφροσύνη, ἡ ἀνεξικακία, ἡ ἐπιείκεια, ἡ ὑποταγή, ἡ πραότητα ἢ ἡ ἀνοχή, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποφασιστικότητα, ἡ παρρησία, ἡ ἀνδρεία, ἡ διάκριση καὶ ὁ ἔλεγχος¹². Ἡ ταπεινοφροσύνη καὶ οἱ συγγενεῖς μὲ αὐτὴν ἀρετὲς, ποὺ ὀφείλουν νὰ κυριαρχοῦν στὴν περιοχὴ τῆς προσωπικῆς ζωῆς τοῦ πιστοῦ, παύουν νὰ ἔχουν πραγματικὴ ἀξία, ὅταν δὲν συμβαδίζουν μὲ τὴν παρρησία, τὴν ἀνδρεία καὶ γενικότερα τὴν ἐνεργὸ ἄσκηση τοῦ καλοῦ στὴν περιοχὴ τῶν διαπροσωπικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἡ ἐπιείκεια δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καταργεῖ τὴν ἀνδρεία οὔτε νὰ ἐμφανίζεται στὴ θέσση τῆς, ὅταν ἀδικοῦνται ἄλλοι ἄνθρωποι ἢ ἐπικρατοῦν ἀδικοὶ κοινωνικοὶ θεσμοί. Ὁ πιστὸς ὀφείλει νὰ εἶναι ἐπιεικὴς καὶ νὰ θυσιάζεται γιὰ τὸν πλησίον, ὄχι ὅμως καὶ νὰ δέχεται ἀδιαμαρτύρητα τὴν ἀδικία ποὺ γίνεται σὲ βάρος τοῦ πλησίον ἢ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Ἐτσι διακρίνεται ἡ ἐπιείκεια ἀπὸ τὴν ἀνανδρία καὶ ἡ παρρησία ἀπὸ τὴ θρασύτητα. Ἐπιείκεια, ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, εἶναι νὰ ὑπομένει κάποιος τὴν ἀδικία ποὺ γίνεται σὲ βάρος του, καὶ ἀνανδρία νὰ ἀνέχεται τὴν ἀδικία ποὺ γίνεται σὲ

12. Ὁ Μ. Βασίλειος, ἀναφερόμενος στὸ χωρίο «καιρὸς τῷ παντὶ πράγματι» (Ἐκκλ. 3,1), παρατηρεῖ: «Εἰδέναι χρὴ, ὅτι καὶ ταπεινοφροσύνης καὶ ἐξουσίας καὶ ἐλέγχου καὶ παρακλήσεως καὶ φειδοῦς καὶ παρρησίας καὶ χρηστότητος καὶ ἀποτομίας καὶ ἀπαξιαπλῶς παντὸς πράγματος καιρὸς ἐστὶν ἴδιος. Ὡστε ποτὲ μὲν τὰ τῆς ταπεινοφροσύνης δεικνύειν... ποτὲ δὲ τῆ ἐξουσία κεχρησθαι, ἢν ἔδωκεν ὁ Κύριος εἰς οἰκοδομὴν καὶ οὐκ εἰς καθαίρεσιν, ὅταν ἡ χρεια ἐπιζητῆ τὴν παρρησίαν». Ὅροι κατ' ἐπιτομήν 113, PG 31,1157C.

βάρους τῶν ἄλλων. Παρρησία εἶναι νὰ ἀγωνίζεται γιὰ τοὺς ἄλλους, καὶ θρασύτητα νὰ ἀγωνίζεται γιὰ τὰ ἰδιοτελῆ συμφέροντά του¹³. Ὅταν λοιπὸν τονίζεται ἡ σπουδαιότητα τῆς ἐπιείκειας καὶ τῆς ἀνοχῆς, εἶναι καλὸ νὰ τονίζεται καὶ ἡ σπουδαιότητα τῆς παρρησίας καὶ τῆς ἀνδρείας.

Ο κίνδυνος
: φιλαυτίας

Καλλιεργώντας ὁ Χριστιανὸς τὴν ἀρετὴν δὲν ἐνεργεῖ μόνος, ἀλλὰ συνεργάζεται μετὰ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ. Προσφέρεται ὁ ἴδιος ἐκούσια στὸν Θεὸ καὶ ἐνεργεῖ ὡς ὄργανό του¹⁴. Ἡ νίκη ὅμως ἐναντίον τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ πονηροῦ, ἂν καὶ συντελεῖται μετὰ τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ, πραγματοποιεῖται μέσα στὴν ἀνθρώπινον ὑπαρξιν καὶ τὴν ἀναδεικνύει ἰσχυρότερη ἀπὸ τὶς πονηρὰς δυνάμεις. Στὸ φθαρτὸ καὶ θνητὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου φανερώνεται ἡ δύναμιν τοῦ Θεοῦ καὶ νικιέται ὁ διάβολος¹⁵. Ὁ πιστὸς γίνεται κοινωνὸς τῆς νίκης τοῦ Χριστοῦ κατὰ τῶν πονηρῶν δυνάμεων καὶ μέτοχος τῆς δόξας του. Γιὰ νὰ γίνῃ ὅμως αὐτὸ χρειάζεται ὑπομονὴ καὶ ἀνδρεία. Χωρὶς τὴν ὑπομονὴν δὲν μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ στὸν πνευματικὸ ἀγώνα. Καὶ χωρὶς τὴν ἀνδρείαν δὲν μπορεῖ νὰ ὑπομείνῃ καὶ νὰ νικήσῃ¹⁶. Ταυτόχρονα ὅμως καὶ ἡ ὑπομονὴ καὶ ἡ ἀνδρεία πρέπει νὰ καλλιεργοῦνται μετὰ ταπεινώσῃ.

13. «Τί οὖν ἐστὶν ἐπιείκεια, καὶ τί ἀνανδρία; Ὅταν ἐτέροις μὲν ἀδικουμένοις μὴ ἀμύνωμεν, ἀλλὰ σιγῶμεν αὐτοί, τοῦτο ἀνανδρίας ἐστίν· ὅταν δὲ αὐτοὶ κακῶς πάσχοντες φέρωμεν, τοῦτο ἐπιείκεια. Τί παρρησία; Πάλιν τὸ αὐτό, ὅταν ὑπὲρ ἐτέρων ἀγωνίζομεθα. Τί δὲ θρασύτης; Ὅταν ὑπὲρ ἡμῶν αὐτῶν ἀμύνεσθαι βουλώμεθα. Ὡστε μεγαλοψυχία ὁμοῦ καὶ παρρησία, καὶ θρασύτης πάλιν καὶ ἀνανδρία». Ἰω. Χρυσόστομος, *Ὁμιλία εἰς Πράξεις* 48,2, PG 60,336.

14. «Μακάριος ὁ ἐν ἀληθείᾳ εἰδώς, ὅτι πᾶσαν ἐν ἡμῖν ὡς ὄργανοις ὁ Θεὸς ἐπιτελεῖ πράξιν καὶ θεωρίαν, ἀρετὴν τε καὶ γνῶσιν, καὶ νίκην καὶ σοφίαν, καὶ ἀγαθότητα καὶ ἀλήθειαν, μηδὲν ἡμῶν συνεισφερόντων τὸ σύνολον, πλὴν τῆς θελούσης τὰ καλὰ διαθέσεως». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια θεολογικά* 3,28, PG 90,1272A.

15. Βλ. Μ. Ἀθανασίου, *Βίος ὁσίου Ἀντωνίου* 5, PG 26,849A.

16. Βλ. Ἀββᾶ Δωροθέου, *Διδασκαλία* 14, PG 88,1776A.

Ἄλλωστε ὁ Θεὸς δὲν βραβεύει τὴν ἀρετὴ ἀλλὰ τὴν ταπείνωση τοῦ ἀνθρώπου¹⁷.

Θεμέλιο τῆς ἀρετῆς εἶναι ἡ ταπείνωση. Χωρὶς αὐτὴν δὲν ὑπάρχει ἀρετὴ¹⁸. Ὁ ὑπερήφανος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐνάρετος. Ὅπως τὸ σκοτάδι εἶναι ἄσχετο μὲ τὸ φῶς, ἔτσι καὶ ὁ ὑπερήφανος εἶναι ἄσχετος μὲ τὴν ἀρετὴ¹⁹. Ἡ ταπείνωση ἐκφράζει τὴν ἐπίγνωση τοῦ ἀνθρώπου ὅτι ἔχει «τὸ εἶναι δεδανεισμένον»²⁰. Μὲ αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος προσαρμόζεται στὴν ἔνθετη τάξη τῆς δημιουργίας. Ἡ ταπείνωση προσελκύει τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ καὶ περιέχει δυνάμει ὅλες τὶς ἄλλες ἀρετές. Γι' αὐτὸ χαρακτηρίζεται στὴν πατερικὴ παράδοση ὡς «περιεκτικὴ ἀρετὴ»²¹.

Ἡ ἀρετὴ μακριὰ ἀπὸ τὸν Θεὸ εἶναι ἀκατόρθωτη. Ὅ,τι κάνει ὁ ἄνθρωπος μένοντας σὲ κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ εἶναι καλὸ ἢ ἐνάρετο. Καὶ ὅ,τι κάνει χωρὶς τὸν Θεὸ εἶναι κακὸ ἢ ἁμαρτωλό, ἔστω καὶ ἂν χαρακτηρίζεται μὲ κοινωνικὰ κριτήρια ὡς καλὸ ἢ ὠφέλιμο²². Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος γράφει: «Πᾶν δὲ ὃ οὐκ ἐκ πίστεως ἁμαρτία ἐστὶν»²³. Καὶ ὁ ἅγιος

Ἀρετὴ καὶ ταπείνωση

Τὰ ἠθικῶς «ἀδιάφορα»

17. Βλ. Ἰσαὰκ Σύρου, *Λόγος 37*, ἔκδ. Ἰ. Σπετσιέρη, σ. 160.

18. Βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Ἐτερα κεφάλαια 39*, PG 90,1409B.

19. Βλ. Ἰω. Σιναΐτου, *Κλίμαξ 23*, PG 88,969B.

20. «Πᾶς γὰρ ταπεινόφρων, πάντως καὶ πρῶος... ταπεινόφρων μὲν, ὡς γνούς ἑαυτὸν ἔχοντα τὸ εἶναι δεδανεισμένον». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Ἐρμηνεία εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν*, PG 90, 893C.

21. «Καθάπερ αἱ περιεκτικαὶ ἐντολαὶ συμπεριέχουσι πάσας ἐν ἑαυταῖς τὰς μερικὰς ἐντολάς, οὕτω καὶ αἱ περιεκτικαὶ ἀρεταὶ τὰς μερικὰς ἐν ἑαυταῖς συμπεριλαμβάνουσιν ἀρετάς». Συμεὼν Ν. Θεολόγου, *Κεφάλαια θεολογικὰ καὶ πρακτικὰ 3,10*, ἔκδ. J. Dargrouzès, «Sources Chrétiennes», τόμ. 51 bis, Paris 1980, σ. 184. Πρβλ. Ἰω. Χρυσοστόμου, *Ἐπίτομη εἰς Ἰωάννην 70,1*, PG 59, 382-3.

22. «Πάντων τῶν πραττομένων ὑφ' ἡμῶν τὸν σκοπὸν ζητεῖ ὁ Θεός· εἴτε δι' αὐτὸν πράττομεν, εἴτε δι' ἄλλην αἰτίαν». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης 2*, PG 90,996C.

23. *Ρωμ.* 14,23.

Γρηγόριος ὁ Νύσσης παρατηρεῖ: «Πᾶν ὃ μὴ εἰς Χριστὸν βλέπει ἢ ῥῆμα ἢ ἔργον ἢ νόημα εἰς τὸ ἀντικείμενον τῷ Χριστῷ πάντως ὀρθῶ». Δὲν μπορεῖ νὰ βγεῖ κάποιος ἀπὸ τὸ φῶς καὶ νὰ μὴ βυθιστεῖ στὸ σκοτάδι ἢ νὰ μακρυνθεῖ ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ νὰ μὴ βρεθεῖ στὸν θάνατο²⁴. Δὲν ὑπάρχουν στὴ ζωὴ τοῦ πιστοῦ ἐνέργειες ἢ ἐκδηλώσεις, ποὺ νὰ εἶναι ἄσχετες μὲ τὴν ἀναφορά του πρὸς τὸν Θεό. Εἴτε τρώει εἴτε πίνει εἴτε κάνει ὅτιδήποτε, καλεῖται νὰ δοξάζει τὸν Θεό²⁵. Καὶ ἂν αὐτὸ ἰσχύει γιὰ περιορισμένες ἐνέργειες, φυσικὸ εἶναι νὰ ἰσχύει περισσότερο γιὰ διαρκέστερες, ὅπως εἶναι ἡ ἐργασία καὶ ἡ ἀνάπαυση, ποὺ καλύπτουν μεγάλο μέρος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἡ ἐν Χριστῷ ἀνακαίνιση φανερώνεται σὲ ὀλόκληρη τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὴ ζωὴ καὶ τὰ προβλήματα τῆς καὶ δίνει στὶς ἐκδηλώσεις του ἀνάλογο χρωματισμό. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὅποιαδήποτε ἐπιμέρους ἐνέργεια τοῦ πιστοῦ δὲν μπορεῖ τελικὰ νὰ εἶναι ἠθικῶς ἀδιάφορη, γιατί μὲ αὐτὴν προσεγγίζει τὸν Χριστὸ ἢ ἀπομακρύνεται ἀπὸ αὐτόν²⁶. Ὁ Χριστιανὸς λοιπὸν καλεῖται νὰ προσφέρει κάθε στιγμή τῆς ζωῆς του στὸν Χριστό.

Ταυτότητα
τῆς ἀρετῆς

Οἱ διάφορες καταστάσεις τῆς ζωῆς δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ δημιουργήσουν, ἀλλὰ μόνο νὰ καλλιεργήσουν καὶ νὰ ἐκφράσουν τὴν ἀρετὴ. Αὐτὴ πάλι μπορεῖ νὰ διατηρεῖ τὴν ταυτότητά της καὶ μέσα στὶς πιὸ ἀντιφατικὲς καταστάσεις²⁷.

24. Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τελειότητος*, ἔκδ. W. Jaeger, *Gregorii Nysseni Opera*, τόμ. 8,1, σ. 211, PG 46,284C.

25. «Εἴτε οὖν ἐσθίετε εἴτε πίνετε εἴτε τι ποιεῖτε, πάντα εἰς δόξαν Θεοῦ ποιεῖτε». *Α' Κορ.* 10,31.

26. «Ἀφίησι τὸν Χριστὸν ὃ ἐξω ἐκείνου γενόμενος, δι' ὧν ἡ νοεῖ τι ἢ πράττει ἢ φθέγγεται». Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τελειότητος*, ἔκδ. W. Jaeger, *Gregorii Nysseni Opera*, τόμ. 8,1, σ. 211, PG 46,284C.

27. «Οὐ γάρ ἐστι πλοῦτου καὶ υἰείας καὶ δυναστείας ἔργον· οὐδ' αὖ πάλιν τῆς τούτοις ἀντικειμένης μοίρας ἡ ἀρετὴ, ἵνα πάθη πρὸς τὰ ἐναντία μεταβολήν, συναλλοιωθεῖσα τοῖς πράγμασιν· ἀλλὰ διαθέσεως θείας, καὶ γνώμης εἰς ἄκρον

Κάθε πράξη ἢ λόγος ἢ σκέψη, πού γίνεται ἐν Χριστῷ, καλλιεργεῖ καὶ ἐκφράζει τὴν κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Χριστὸ καὶ προωθεῖ τὴν ἀρετὴ. Καὶ ἀντίθετα κάθε πράξη ἢ λόγος ἢ σκέψη, πού ἐκδηλώνεται χωρὶς τὸν Χριστό, γίνεται μέσο πού τὸν ἀποσπᾷ καὶ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν Χριστὸ καὶ ὑπηρετεῖ τὴν κακία²⁸.

Συχνὰ ὡς ἀντικείμενο τῆς ἠθικῆς θεωρεῖται ἡ δράση τοῦ ἀνθρώπου καὶ παραθεωρεῖται ἡ ἀδράνεια ἢ ἡ παραίτησή του ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ δράση. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως δὲν ζεῖ μόνο μὲ τὴ δράση ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀδράνεια. Δὲν ζεῖ μόνο ὅταν ἐνεργεῖ, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἡσυχάζει. Καὶ ἡ ἠθικὴ δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ ὀρισμένες μόνο ἐκδηλώσεις τοῦ Χριστιανοῦ, ἀλλὰ γιὰ ὀλόκληρη τὴ ζωὴ του. Εἶναι ἡ φανέρωση τῆς ἐν Χριστῷ ὑποστάσεώς του. Οἱ στοχασμοί, οἱ σκέψεις, οἱ ὄνειροπολήσεις, οἱ ἐπιθυμίες, οἱ ἀναστολές, οἱ ἐσωτερικοὶ διαλογισμοί, οἱ ἀσυνείδητες ἐπεξεργασίες τῶν γεγονότων τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἢ ἀκόμα τὰ ὄνειρα καὶ οἱ ὄνειρικὲς παραστάσεις ἀποτελοῦν σημαντικὰ στοιχεῖα τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Οἱ ἐνδότερες αὐτὲς περιοχὲς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς προκάλεσαν τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, στὰ ἔργα τῶν ὁποίων βρῖσκουμε πλούσιο σχετικὸ ὕλικό. Εἰδικότερα οἱ ὄνειρικὲς παραστάσεις συνδέονται στενὰ μὲ τὴν ἠθικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἠθικὴ ποιότητα, ὅπως καὶ ἡ κατάσταση τῆς συνειδητῆς ζωῆς ἐπηρεάζει τὴν ὑποσυνείδητη ζωὴ καὶ ἀποτυπώνεται συχνὰ στὰ ὄνειρα²⁹. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀποστραφεῖ τελείως τὴν ἀμαρ-

τῶν καλῶν πεποιωμένης, καὶ κατὰ Θεὸν ἀμεταβόλως πεπηγυίας, καὶ τὴν οἰκίαν ἐν τοῖς ἐναντίοις ἀπαράλλακτον φυλαττούσης ταυτότητα». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Ἐπιστολὴ 1, PG 91,372B.

28. Βλ. Μ. Βασιλείου, Ἐπιστολὴ 159,1, ἐκδ. Υ. Courtonne, *Saint Basile, Lettres*, τόμ. 2, Paris 1961, σ. 86, PG 32,620B.

29. «Ἐτι δὲ καὶ πρὸς τὰς τῶν ἡθῶν καταστάσεις τυποῦται πολλοῖς τὰ

τία, δὲν τὴν πραγματοποιεῖ οὔτε στὸ ὄνειρό του. Γι' αὐτὸ καὶ ὡς γνώρισμα τῆς ἀληθινῆς καθαρότητας προβάλλεται ἡ «καθ' ὕπνον» καθαρότητα³⁰.

Ἡ νήψη

Ἡ διαρκῆς καὶ καθολικὴ ἐπαγρύπνηση στὶς κινήσεις τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδιάς χαρακτηρίζεται συνήθως στὴν πατερικὴ γραμματεία ὡς νήψη³¹. Ἡ λέξη αὐτή, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα νήφω, σημαίνει αὐτοέλεγχος καὶ πνευματικὴ ἐγρήγορση. Εἰδικότερα ἐδῶ ἡ νήψη, ὡς καθολικὴ ἠθικὴ ἐγρήγορση, δὲν περιορίζεται στὴν περιοχὴ τῆς δράσεως, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καὶ στὴν περιοχὴ τῆς φαινομενικῆς ἀδράνειας τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Μὲ τὴ μεθοδικὴ ἄσκηση τῆς νήψεως καὶ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὰ ἐμπαθῆ ἔργα καὶ νοήματα, ἀποκτᾶ καθαρότητα καρδιάς καὶ γνώση τοῦ Θεοῦ.

ἐνούπνια. Ἄλλα τοῦ ἀνδρείου καὶ ἄλλα τοῦ δειλοῦ τὰ φαντάσματα· ἄλλοι τοῦ ἀκολάστου οἱ ὄνειροι καὶ ἄλλοι τοῦ σώφρονος...». Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου* 13, PG 44,173C. «Πέφυκεν ἡ ψυχὴ ταῦτα φαντάζεσθαι νύκτωρ, ἅπερ ἂν μεθ' ἡμέραν λογίζεται». Ἰω. Χρυσοστόμου, *Περὶ μετανοίας*, PG 53,179. Βλ. ἐπίσης Εὐαγρίου Ποντικοῦ, *Πρακτικός*, ἐκδ. G. Guillaumont, «Sources Chrétiennes», τόμ. 171, Paris 1971, σ. 24-7. Συμεῶν Ν. Θεολόγου, *Κεφάλαια* 3,63, ἐκδ. J. Darrouzès, «Sources Chrétiennes», τόμ. 51 bis, Paris 1980, σ. 158.

30. «Τοῦτο ἀληθοῦς ἀγνείας τεκμήριον, τὸ ἀκίνητον εἶναι ἐν τοῖς καθ' ὕπνον φαντάσμασιν». Ἰω. Σιναΐτου, *Κλίμαξ* 15, PG 88,881B.

31. Ὁ ὁσιος Ἡσύχιος ὁ Σιναΐτης δίνει τὸν ἐξῆς ὀρισμὸ γιὰ τὴ νήψη: «Νῆψις ἐστὶ μέθοδος πνευματικῆ, ἐμπαθῶν νοημάτων καὶ λόγων καὶ πονηρῶν ἔργων πάμπαν τὸν ἄνθρωπον σὺν Θεῷ ἀπαλλάττουσα, χρονίζουσα καὶ προθύμως ὀδευομένη· γνώσιν τε ἀσφαλῆ Θεοῦ τοῦ ἀκαταλήπτου ὀδευομένη χαρίζεται, καθ' ὅσον ἐφικτόν, καὶ μυστηρίων θείων καὶ ἀποκρύφων λύσιν· ὑπάρχει τε πάσης ἐντολῆς Θεοῦ Παλαιᾶς τε καὶ Νέας Διαθήκης ποιητικῆ καὶ παντὸς ἀγαθοῦ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος παρεκτικῆ. Αὕτη δὲ κυρίως ἐστὶν ἡ τῆς καρδίας καθαρότης... ἦν ὁ Χριστὸς μακαρίζει λέγων· μακάριοι οἱ καθαροὶ τῆ καρδία ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται». *Πρὸς Θεόδουλον περὶ νήψεως καὶ ἀρετῆς* 1,1, PG 93,1480D-81A.